

УДК 911.2:551.432

МЕНТАЛЬНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ ОБРАЗІВ ЛАНДШАФТІВ

Гродзинська О.Ю.

Ханкукський університет іноземних досліджень (Південна Корея), e-mail: ogrodz@ukr.net

Ментальна категоризація ландшафтів полягає у віднесенні людиною образу ландшафту, який нею сприймається у даний момент, до його певного класу, набір яких склався у людини й утримується в її пам'яті. Опитування респондентів дало змогу виділити 6 ментальних класів образів ландшафтів: лісовий, парковий, степовий (сільськогосподарський), міський, індустриальний, ландшафти з водоймами. У їх вирізненні вагоме значення мають участь деревної рослинності у ландшафті та ступінь його антропоізації. В межах кожного з ментальних класів ландшафту, респонденти розрізняють від 2 до 11 їх ментальних типів.

Ключові слова: ландшафт, образ, сприйняття, категоризація, типологія

При сприйнятті людиною образних об'єктів важлива роль належить їх ментальній категоризації [2, 8]. Вона полягає в тому, що, сприймаючи конкретний ландшафт, людина відносить його образ до певного класу ландшафтів, набір яких вже склався у людини й утримується в її пам'яті. Завдяки цьому людина полегшує подальшу когнітивну обробку не тільки образу, а й значень об'єктів сприйняття [7, 8]. Попри важливість проблеми ментальної категоризації образів, в географії є лише окремі публікації, які лише частково торкаються цього питання [1, 3, 6]. Мета даної статті полягає у розробці методики, яка б дозволила з'ясувати як в індивідуальній і колективній свідомості відбувається ментальна категоризація ландшафтів й на її основі виявити ментальні класи і типи ландшафтів рівнинної частини території України.

Виявлення ментальних класів ландшафтів здійснено нами методом вільного сортування фотокарток ландшафтів [4]. Вибірка склала 60 респондентів, кожному з яких був виданий комплект фотокарток, який включав зображення ландшафтів, різних за своїми фізіономічними рисами, функціональним призначенням, глибиною антропогенної зміненості тощо. Респондент мав розподілити фотокартки на групи (купки) однотипних, на його погляд, ландшафтів. Ці групи ландшафтів розглядаються нами як їх ментальні класи в уяві окремої особи. Їх можна назвати особистими ментальними класами ландшафтів.

Обробка одержаних даних свідчить, що більшість респондентів (76,7% вибірки) виділяють 4-5 класів ландшафтів. При цьому виділяються класи ландшафтів, які однотайно розрізняє більшість респондентів. Це дає підстави вважати, що, крім особистої, існує й групова (колективна) категоризація ландшафтів – неформально узгоджений серед більшості людей поділ ландшафтів на їх класи. Так, більшість опитаних респондентів розподіляють ландшафти на міські (71,7% респондентів), антропогенні (51,2%), сільськогосподарські (40%), ландшафти з водними об'єктами (36,7%), природні ландшафти (36,7%), паркові (18,3%), лісові ландшафти (15,0% респондентів). Менший відсоток респондентів виділяє інші класи ландшафтів (табл. 1).

Наведені в табл. 1 класи ландшафтів неоднакові за змістом, вкладеним в нього різними респондентами. Так, значна частина респондентів до антропогенного класу ландшафтів відносить ландшафти міські, промислові, сільськогосподарські, в яких переважають будівлі і господарські угіддя, також паркові ландшафти, візуальними домінантами в яких є штучні об'єкти (заасфальтовані доріжки, лавочки, атракціони тощо).

Крім такого бачення змісту антропогенного ландшафту, багато респондентів виділяють його поряд із міським і парковим (тобто виділяють три класи ландшафтів: міські, паркові та антропогенні). Фактично, антропогенними ця група респондентів вважають індустріальні ландшафти з териконами, відвалами, промисловими спорудами тощо. Так само й у зміст природного класу ландшафтів різні респонденти вкладають неоднаковий зміст. Одна їх частина до природних відносить усі ландшафти, крім міських та індустріальних. В їх уяві сільськогосподарські та паркові ландшафти відносяться до природних. Інша частина респондентів під природними розуміють тільки ті ландшафти, в яких немає візуальних ознак їх антропогенних змін.

Таблиця 1.

Розрізнення респондентами ментальних класів ландшафтів

Ментальний клас ландшафтів	Респонденти, що виділили ментальний клас					
	уся вибірка		в т.ч. чоловіки		в т.ч. жінки	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Міські ландшафти	43	71,7	19	44,2	24	55,8
Антропогенні ландшафти	31	51,7	18	58,1	13	41,9
Степові (сільськогосподарські) ландшафти	24	40,0	14	58,3	10	41,7
Ландшафти з водними об'єктами	22	36,7	9	40,9	13	59,1
Природні ландшафти	22	36,7	14	63,6	8	36,4
Паркові ландшафти	11	18,3	6	54,6	5	45,5
Лісові ландшафти	9	15,0	6	66,7	3	33,3
Індустріальні ландшафти	6	10,0	3	50,0	3	50,0
Гірські ландшафти	3	5,0	1	33,3	2	66,7
Історичні ландшафти (міст)	3	5,0	3	100	0	0
Культурні ландшафти (парків)	3	5,0	2	66,7	1	33,3

Аналіз частот, з якими респонденти розподіляють фотокартки ландшафтів за їх ментальними класами, дає змогу відобразити співвідношення між ними (рис. 1).

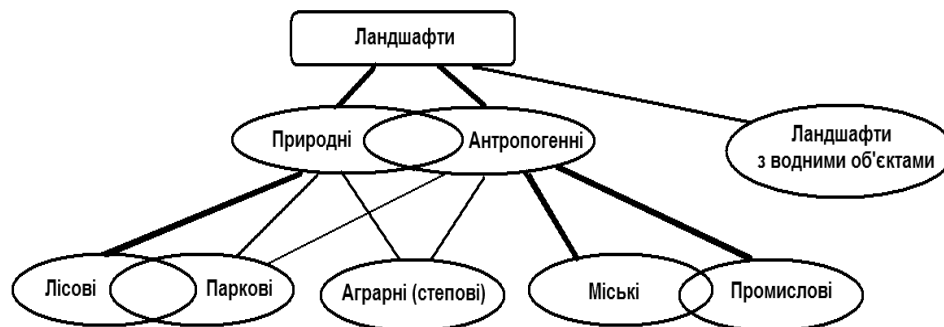

Рис. 1. Схема групової (колективної) ментальної категоризації ландшафтів рівнинної частини території України (ширина лінії пропорційна частоті віднесення таксону нижчого класу до вищого)

Схема на рис. 1 свідчить, що деякі з ментальних класів ландшафтів перетинаються між собою. Це є свідченням того, що у сприйнятті певних ландшафтів одні люди відносять їх до одного класу, а інші люди – до іншого. Наприклад, ландшафти з розрідженим деревостаном і галявинами між лісовими фітоценозами одні респонденти відносять до класу паркових, а інші – до класу лісових ландшафтів. Перетин групових ментальних класів ландшафтів вказує, що у колективній свідомості між певними ментальними класами ландшафтів різкої межі немає.

На рис. 1 звертає на себе увагу те, що на одному таксономічному рівні з природними та антропогенними ландшафтами знаходиться клас ландшафтів з водними об'єктами. До нього респонденти відносять дуже різні ландшафти (як міські, так і природні) лише на тій підставі, що в них є певний "водний об'єкт" (ріки, озера, фонтани і ставки). Очевидно, притягальна сила водних об'єктів у ландшафті є настільки потужною, що люди одразу ж виокремлюють ці ландшафти серед інших. Показово, що до цього ментального класу потрапляють навіть і ті ландшафти, в яких водойми не відіграють ролі візуальної чи композиційної домінант, а знаходяться на їх задньому або периферійному плані.

Результати вільного сортування фотокарток ландшафтів дають підстави вважати, що образне уявлення ментальних класів ландшафтів виникає у людини тоді, коли вона починає розрізняти ці класи один від одного за їх певними, хай і дуже загальними, образними характеристиками. Аналіз фотокарток ландшафтів, віднесених респондентами до різних ментальних класів, свідчить, що ці класи вони вирізняють за двома характеристиками: участю деревної рослинності у ландшафті та ступенем його антропогенної зміненості (наявністю антропогенних об'єктів і слідів діяльності людини у ландшафті). Ці дві характеристики слугують немов осями простору, в якому людина впорядковує свої уявлення про різні образи ландшафтів (рис. 2).

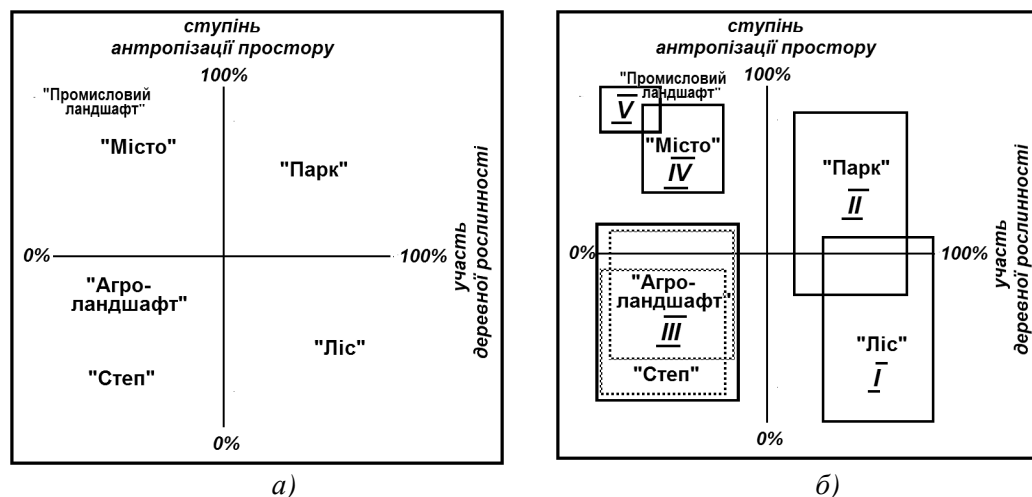

Рис. 2. Ментальна категоризація образів ландшафтів у площині осей "антропоізація простору – участь деревної рослинності": а) положення ментальних класів ландшафтів на площині осей; б) "об'єми" ментальних класів образів ландшафтів.

Рисунок 2,а ілюструє положення ментальних класів ландшафтів у просторі головних ознак, за якими люди розрізняють їх один від одного. Порівнюючи цей рисунок зі схемою групової ментальної класифікації ландшафтів (рис. 1), впадають в око дві принципові відмінності. По-перше, на рис. 2, а не знайшли відображення природний та антропогенний класи ландшафтів. Це пояснюється тим, що ці класи сприймаються людиною не в образній, а у семантичній (понятійній) формі. По-друге, у площині осей "антропоізація простору – участь деревної рослинності" не відображений клас ландшафтів з водоймами. Специфічність цього класу настільки виразна, що при ментальній категоризації ландшафтів людиною, він одразу немов виноситься "за дужки". Кожний ментальний клас ландшафту має свій "об'єм". Він визначається розмірами діапазонів ступеня антропоізації ландшафту та участі деревної рослинності в ньому, до яких люди у своїй уяві відносять образи ландшафтів певного ментального класу. Наприклад, до паркових люди відносять ландшафти, в яких рослинний покрив представлений деревами й займає від 60 до 80% території. Якщо нанести такі діапазони для ментальних класів ландшафту, виділених на рис. 2,а, то одержимо відповідні "об'єми" їх образів. Вони зображені на рис. 2,б.

З рис. 2,б видно, що для деяких ментальних класів ландшафту їх об'єми перетинаються. Це свідчить про те, що в уяві людини образи цих класів мають спільні риси (наприклад, для образів паркового і лісового ландшафтів – переважання в них деревної рослинності; для міського та індустріального ландшафтів – їх сильна антропогенна зміненість тощо). Не зважаючи на те, що об'єми образів паркового та лісового, а також міського та індустріального класів ландшафтів накладаються один на одного, кожен із них має свою власну, належну тільки до даного класу частину. Виняток становить співвідношення образів сільськогосподарського та степового ландшафтів. Як видно з рис. 2,б, в уяві більшості респондентів їх образи виявляються настільки близькими, що фактично зливаються в один. Умовно цей

образ ми назвали "степ", бо саме так його називає більшість респондентів. Степовими вони сприймають рівнинні розорані ландшафти, які за принципами антропогенного ландшафтознавства мали б відноситись до сільськогосподарських, або польових [5].

Таким чином, у колективній свідомості розрізняється шість загальних класів ментальних образів ландшафтів: I – клас ландшафтів "ліс" (мала участь антропогенних об'єктів у ландшафті, значна участь деревної рослинності); II – "парк" (незначна та середня участь антропогенних об'єктів, значна участь деревної рослинності); III – "степ" (незначна участь антропогенних об'єктів, мала участь деревної рослинності у ландшафті); IV – "місто" (значна антропогенна зміненість та мала участь деревної рослинності); V – "індустріальний ландшафт" (суцільне домінування антропогенних об'єктів, практично відсутня деревна рослинність). До цих загальних класів ментальних образів ландшафтів слід також додати клас "ландшафти з водними об'єктами".

До одного ментального класу ландшафтів люди відносять досить різні за своїми фізіономічними та іншими рисами ландшафти. В межах кожного з цих класів вони розрізняють їх різні ментальні типи. Методика їх виявлення аналогічна визначенню ментальних класів ландшафтів. Однак, при ментальній типології ландшафтів, респонденти виконують сортування не усього масиву фотокарток, а їх окремих комплектів, кожний з яких складається лише з фотокарток ландшафтів одного ментального класу. Таким чином, кожний респондент виділяв групи, подібних на його погляд, ландшафтів для кожного з їх шести ментальних класів. В середньому в межах одного класу кожен респондент виділяє від 3 до 5 типів ландшафтів. Найбільше типів ландшафтів респонденти виділяють у ментальних класах "парковий ландшафт" і "міський ландшафт" (4-5), а на найменше типів поділяються індустріальні ландшафти (від 1 до 2).

Розглянемо ментальну типологію образів ландшафтів на прикладі їх двох ментальних класів – лісового та паркового.

Частотний аналіз фотокарток, які респонденти віднесли до класу лісових ландшафтів, дозволив виділити їх п'ять ментальних типів. Кожний із цих типів виділяє понад 10% вибірки респондентів, що, на наш, погляд, дає підстави вважати такі ландшафти типовими для колективної свідомості (табл. 2).

Таблиця 2.

Типи ландшафтів, на які поділяється ментальний клас "лісовий ландшафт"

Ментальні типи лісових ландшафтів	Респонденти, що виділили даний тип	
	кількість осіб	% від вибірки
"Густий ліс"	53	88,3
"Лісова галявина"	32	53,3
"Ліс зі стежками"	26	43,3
"Окультурений ліс", "лісопарк"	17	28,3
"Кам'янистий ліс"	11	18,3

Тип ландшафту "густий ліс" виділяє найбільше число респондентів. З цього можна зробити висновок, що саме густий ліс більшість респондентів асоціює з

образом лісу взагалі, тобто – з лісовим ландшафтом як загальним ментальним класом. На всіх фотокартках, які респонденти називають "густий ліс", зображені фрагменти мішаного лісу з густою шапою дерев, розвиненим підліском і чагарниковим ярусом; домінуванням відтінків зеленого кольору. Такий ландшафт сильно затінений, візуальних ознак вирубок та інших слідів людської діяльності в ньому немає.

Дещо менша кількість респондентів виділяє тип ландшафту "лісові галявини" (53 % вибірки). Його можна вважати протилежним густому лісу, оскільки з усіх лісових ландшафтів він найбільш освітлений, найбільш панорамний з чітким переднім і заднім планами, багатий на кольори. Проміжним між густим лісом і лісовими галявинами є тип ландшафту "ліс зі стежками". Візуальною домінантою цих ландшафтів є ґрунтова (не асфальтована і без штучних бордюрів) лісова стежка. "Окультурений ліс" або "лісопарк" виділяють як окремий тип лісового ландшафту 28,3% респондентів. Його характерними ознаками є штучні стежки та інші ознаки впорядкування ландшафту, сильна розрідженість деревостану, практично відсутній підріст. Показово, що багато фотокарток, які одні респонденти відносять до "окультуреного лісу", інші респонденти відносять до типу "природний парк" і вважають їх ландшафтами не лісового, а паркового класу.

Таким чином, даний тип є проміжним між парковим і лісовим ментальними класами ландшафту – потрапляє в зону перетину цих класів на рис 1 і 2,б.

Типологія ментального класу "лісовий ландшафт" графічно зображена на рис. 3.

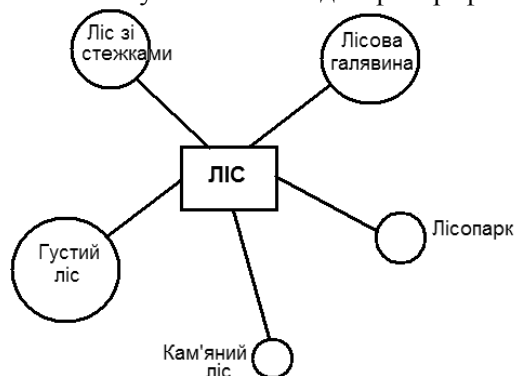

Рис. 3. Ментальні типи класу "лісовий ландшафт" (площа кола пропорційна частоті виділення типу)

Ментальний клас паркового ландшафту поділяється респондентами на 9 ментальних типів (табл. 3).

Найбільше парковий ландшафт асоціюється з парковими алеями (82,7% вибірки респондентів, табл. 3). Понад половини респондентів як окремий тип паркового ландшафту виділяють парки з водними об'єктами та парки з квітниками. Таким чином, антропогенними об'єктами, наявність яких у масивах деревної рослинності дає людині підстави вважати ландшафт парковим, є передусім алеї, фонтани, ставки та квітники. Наявність у ландшафті елементів незвичної для респондента флори (пальм, кипарисів тощо) змушує його виділяти як окремий тип паркового

МЕНТАЛЬНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ ОБРАЗІВ ЛАНДШАФТІВ

ландшафту "екзотичний парк". Типологія ментального класу "парковий ландшафт" представлена на рис. 4.

Таблиця 3.

Типи ландшафтів, на які поділяється ментальний клас "парковий ландшафт"

Ментальні типи паркових ландшафтів	Респонденти, що виділили даний тип	
	кількість осіб	% від вибірки
"Паркові алеї"	49	82,7
"Парк з водними об'єктами"	41	68,3
"Парк з квітниками"	34	56,7
"Паркова галявина"	30	50,0
"Окультурений парк"	19	31,7
"Пейзажний парк"	17	28,3
"Природний парк" ("лісопарк")	15	25,0
"Екзотичний парк"	9	15,0
"Загадкові ("таємнічі") закоулки"	8	13,3

При порівнянні рис. 3 і 4 звертає на себе увагу, що як в класі "лісовий ландшафт", так і в класі "парковий ландшафт" значна частина респондентів виділяють тип "лісові галявини" і "паркові галявини". Причому одні й ті самі фотокартки одними респондентами були віднесені до типу "лісова галявина", а іншими – до типу "паркова галявина". Аналогічну ситуацію маємо для типів "окультурений ліс" і "природний парк".

Рис. 4. Ментальні типи класу "парковий ландшафт" (площа кола пропорційна частоті виділення типу)

Отже, в уяві людини існує ментальний зв'язок між лісовим і парковим ландшафтом. Він проявляється насамперед в ототожненні типів "лісова" та "паркова

галявина" та "окультурений ліс і "природний парк". Графічно цей зв'язок (перехід між лісом і парком) ілюструє рис. 5.

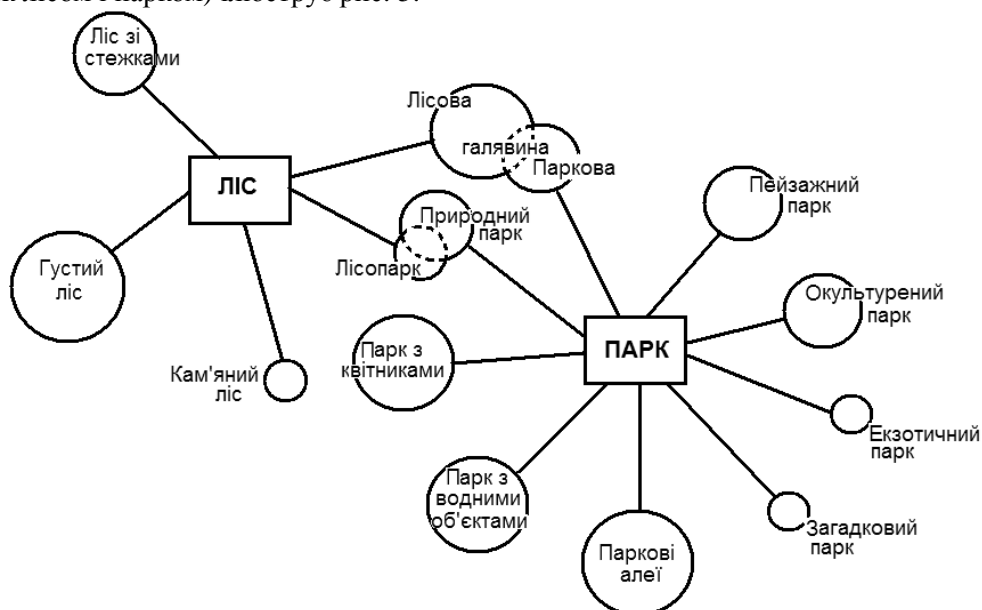

Рис. 5. Ментальний зв'язок між парковим і лісовим класами ландшафту

Провідним чинником близькості (а для деяких респондентів навіть повного отождоження) лісових і паркових ландшафтів є домінування в них деревної рослинності. Пересічній людині розпізнати її генезис (природний чи антропогенний) непросто, через що вона часто асоціює паркові ландшафти з лісовими й, перебуваючи у парках, має враження, що вона знаходиться у природному лісі.

Ця обставина надає особливого значення міським паркам, фізіономія яких нагадує природний ліс (ментальні типи паркового ландшафту "природний парк", "паркова галявина", а також "пейзажний парк"). Такі парки (наприклад, Голосіївський у Києві, "Тір гарден" у Берліні, Центральний парк у Нью-Йорку та ін.) користуються особливою популярністю серед городян, бо чимало їх куточків нагадують природний ліс. Перебування людини у лісі, як і серед природних ландшафтів взагалі, сприяє її кращому відновленню після стресу, підвищує її життєвий тонус, швидко вирівнює психічну рівновагу [9]. Мешканці великих міст свідомо й підсвідомо надають перевагу парковим ландшафтам "природного" типу, оскільки для багатьох городян такі ландшафти є єдино можливими місцями міста, де вони мають змогу отримати цілощю моральну підтримку природи. Отже, при плануванні міських парків та у проектах озеленення міст слід намагатися створити якомога більше зон, при сприйнятті яких люди б віднесли їх до природного парку.

Крім міського планування, виявлення ментальних класів і типів ландшафтів має прикладне значення для оптимізації середовища існування людини, естетичного впорядкування ландшафту, планування рекреаційних та інших територій.

Список літератури

1. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии / Дж. Голд – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
2. Гостев А.А. Классификация образных явлений в свете системного подхода / А.А. Гостев, В.Ф. Рубахин // Вопросы психологии – 1985 – № 1 – С. 33-43.
3. Замятин Д.Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства / Д.Н. Замятин – М.: Аграф, 2004. – 512 с.
4. Методи геоecологічних досліджень / За ред. М.Д. Гродзинського, П.Г. Шищенка. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 1999. – 243 с.
5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1973. – 184 с.
6. Родоман Б.Б. Пейзаж России / Б.Б. Родоман – М.: Российский открытый университет, 1994. – 34 с.
7. Рубахин В. Ф. Психологические основы обработки первичной информации – Л.: Наука, 1974. – 296 с.
8. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Р.Л. Солсо – М.: Тривола, 1996. – 600 с.
9. Kaplan R. The Experience of Nature: A Psychological Perspective / R. Kaplan, S. Kaplan – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 340 p.

Гродзинская О.Ю. Ментальная категоризация образов ландшафтов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия: География. – 2011. – Т.24 (63), №1. – С.26-34.

Ментальная категоризация ландшафтов состоит в отнесении человеком образа ландшафта к его определенному классу, набор которых сложился у человека и удерживается в его памяти. Опрос респондентов позволил выделить 6 ментальных классов ландшафтов: лесной, парковый, степной (сельскохозяйственный), городской, индустриальный, ландшафты с водоемами. При их выделении особое значение имеют участие древесной растительности в ландшафте и степень его антропоизации. В пределах каждого ментального класса ландшафта респонденты распознают от 2 до 11 их ментальных типов.

Ключевые слова: ландшафт, образ, восприятие, категоризация, типология

Grodzyska O. Mental categorization of landscape images // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. – Series: Geography. – 2011. – V.24 (63), No1. – P.26-34.

The mental categorization of landscapes is the placing of landscape image perceived by a person to one of its classes which are kept in his memory. The survey among 60 respondents helped to identify 6 mental classes of landscapes, namely forest, park, steppe (agricultural), urban, industrial landscapes, and the landscapes with water bodies. For delimiting among these classes the wood vegetation cover and the level of landscapes anthropization are of special importance. Within the each mental class of landscapes respondents identify from 2 to 11 mental types of landscapes.

Key words: landscape, image, perception, categorization, typology

Поступила до редакції 30.03.2011 р.